

Slaget vid Herrevadsbro och Kolbäcksbygden på medeltiden

av Lars Gahrn

1. Bakgrunden – många inbördeskrig

Svag kungamakt och många stupade kungar

Sju konungar stupade i inbördesstrider eller dödades till följd av maktspelet inom riket under 1100-talet. Sverker Karlsson, som stupade vid Gästre år 1210, blev den åttonde inom drygt ett halvsekel, och han blev den siste svenske konungen, som föll under inbördeskrig.

Först ut var Ragnvald Knaphövde. Saxo berättar, att götarna valde Magnus Nilsson till kung, men att svearna valde en annan konung, som snart blev ihjälslagen av götarna. Äldre västgöotalagens kungalängd meddelar, att konung Ragnvald red till Karlepitt utan gisslan och fick en skamlig död på grund av den sidovördnad, som han visade alla västgötar. Detta hände omkring 1130.

Runt 1156 dödades konung Sverker, och detta mord är möjligen Sveriges äldsta kända mordgåta. Saxo berättar, att kungen dödades på natten under sömnen av den tjänare, som förestod hans sovkammare. Saxo hävdar vidare utan tvekan, att "Magnus" (Henriksson) stod bakom mordet. I ett påvebrev från 1208 gör påven gällande, att Sverker dödades av en kammartjänare på föranstaltande av Erik Knutssons företrädare. (Flera sådana åsyftas, och syftningen är - måhända medvetet - oklar.) Kungalängden försäkrar, att Sverkers hästesven mördade honom i julottan, då han skulle till kyrkan fara. En tjänare har mördat kungen men vem, när och varför lär vi aldrig få veta.

År 1159 (eller 1160) stupade Erik den helige mot sina fiender i eller snarare strax utanför Östra Aros (Uppsala). Ett kapell uppfördes på dråpsplatsen. Hans efterträdare, konung Magnus, blev inte långlivad. Karl Sverkersson tog honom av daga i Örebro 1161. Karl föll själv på Visingsö för Knut Eriksson 1167. Enligt kungalängden tog Knut Eriksson av daga också konung Kol och konung Burislev. Åren kring 1170 tycks ha varit synnerligen oroliga. Först från och med vintern 1172 – 1173 eller 1173 – 1174 räknar kungalängden Knut Eriksson som konung. Han har själv tagit död på tre svenska kungar, eller kanske är det snarare så, att han har ansvaret för tre svenska kungars död. I alla händelser innehar han ett blodigt rekord. Ingen annan nu känd man eller kvinna har tagit död på så många svenska kungar eller varit ansvarig för så många kungars död.

Sex av de åtta konungarna stupade eller dödades under de arton åren 1156 – 1173, som var utan motstycke vad gäller blodiga inbördesstrider.

Början av 1200-talet var likaså mycket blodig med striden vid Älgarås 1205, slaget vid Lena 1208 och slaget vid Gestilren (nuvarande Gästre i Enköpings kommun) 1210. Av någon anledning klarade sig kungarna dock bättre under 1200-talet. Sverker Karlsson föll vid Gestilren 1210, och han var som sagt den siste svenska kung, som föll i ett inbördeskrig. Tiden var dock fortsatt farlig för kungasöner. Under de många inbördeskrigen dödades tre av Knut Erikssons söner vid Älgarås 1205, avrättades Knut låniges son Holmger Knutsson 1248, avrättades likaså Holmgers bror Filip Knutsson i samband med slaget vid Herrevadsbro 1251, avrättades konung Birgers son Magnus Birgersson i Stockholm 1320. Dessutom skall enligt Erikskrönikan Magnus ladulås söner, hertigarna Erik och Valdemar, ha svultits ihjäl på Nyköpingshus 1318. Under de 115 åren från och med 1205 till och med 1320 har således åtta konungasöner stupat eller dödats. På grund av källornas fåtalighet och fåordighet vet vi inte hur många kungasöner, som miste livet under 1100-talet. Allt vi vet är, att konung Sverkers son Johan dödades av bönderna, ”när denne höll tal till de församlade”, alltså på ett ting. Under två århundraden stupade eller dödades åtta kungar och minst nio kungasöner.

Inbördeskrigen berodde på att kungamakten var så svag, att det var svårt att upprätthålla en obestridd kungamyndighet. Ibland förmådde kungarna detta – men bara ibland. Framhäver man de många inbördeskrigen till följd av svag kungamakt, har man givit det viktigaste av bakgrunden till slaget vid Herrevadsbro.

Inbördeskrigen ledde till en stark fredslängtan, som kom att stärka kungamakten

Enda sättet att upprätthålla fred inom riket var att stärka kungamakten. Endast en stark kungamakt kunde hålla stormännen i styr. Inbördeskrigen medförde dråp, plundringar och mordbränder. Stora delar av folket i bygderna längtade därför efter fredliga förhållanden. Runtom i Europa utnyttjade kungamakten denna fredslängtan. Kungarna svor eder på att upprätthålla freden inom rikena och krävde därför ökade skatter, så att de kunde avlöna mera krigsfolk. Med hjälp av sina krigsmän skulle de hålla efter rövare och upproriska stormän. Ofta vann kungarna kyrkans stöd. Kyrkan skulle ju verka för fred på jorden, och framför allt ville kyrkans folk slippa att få sina egendomar härjade och plundrade under inbördeskrigen.

Vid Herrevadsbro stod biskop Kol av Strängnäs vid Birger jarls sida. Detta förbund mellan kungamakt och kyrka var utmärkande för denna tid. Förbundet främjade bådas intressen. Följden blev att edsöreslagarna infördes. Dessa var de

första lagarna som gällde över hela riket. Birger jarls edsöreslagar var påbuden om hemfrid, kvinnofrid, kyrkofrid och tingsfrid. Hans son Magnus ladulås införde nya edsöreslagar genom Alsnö stadga 1279 och Skänninge stadga 1284. Den som bröt mot konungens edsöre blev biltog (fredlös) i hela riket. Den, som bröt mot bestämmelserna i landskapslagarna, blev däremot fredlös enbart inom den egna lagsagan. En förutsättning för denna lagstiftning var segern vid Herrevadsbro.

2. Vad vi vet om slaget

Många källor berättar

Vi vet ett och annat om slaget, men givetvis skulle vi gärna ha velat veta mycket mera. Slaget omtalas i Håkan Håkanssons saga, Erikskrönikan och fem svenska anualler. Därtill kommer några omnämmanden i isländska annaler. Jag har översatt och behandlat alla källuppgifter i min bok *Slaget vid Herrevadsbro och hägringar vid Häradsvad* (2004, s. 5 – 11). Av källorna framgår, att ett slag utkämpades vid Hervadsbro eller Hervadså i Västmanland eller Svitjod (eller med nutida ord Svealandskapen) på hösten 1251. Birger jarl, far till konung Valdemar, kämpade mot sina fiender folkungarna, som hade gjort uppror mot konungen. Med sig hade Birger jarl bland andra biskop Kol av Strängnäs. Birger jarl segrade. Han lät avrätta upprorets ledare och därutöver flera av det utländska krigsfolket. Där avrättades Knut Magnusson, Filip Knutsson och Filip Petersson och många tyskar.

Slaget stod i Kolbäck i Västmanland

I Kolbäcks socken i Västmanland fanns Herrevadsbro, som ursprungligen hette Hervadsbro. Först på 1700-talet slog namnformen Herrevadsbro med inskotts-egenom. Bron ligger i Västmanland eller Svitjod (det vill säga Svealandskapen). (Angående namnformerna, se Gahrn 2004, s. 15–17). Till yttermera visso fanns inte någon annan plats inom det dåtida Sverige med detta namn. Flera källor intygar, att slaget stod inom det svenska riket. Herrevadskloster i Skåne och Herrevadsströmmen i Jämtland fanns på den tiden inom det danska riket respektive inom det norska riket (Gahrn 2004 s. 16-17). Minnet av slaget och - framför allt – avrättningarna dog aldrig i Kolbäck. År 1610 sammanfattade kyrkoherden i Kolbäck bygdens sägner på en minnestavla i kyrkan. Av denna framgår, att bygdens folk kom ihåg slaget, och att de även kom ihåg de två viktigaste männen, nämligen Birger Jarl och biskop Kol. Även deras namn

kommer nämligen från sägnerna. Namnformerna visar, att namnen inte har hämtats ur de skriftliga källorna utan levt muntligt i sägner och förvanskats lätt på vägen.

Det föregivna sveket mot folkungarna är en alltigenom tvivelaktig berättelse

I samband med slaget vid Herrevadsbro brukar man berätta om det föregivna sveket mot folkungarna. Birger jarl och biskop Kol skulle ha givit folkungarna löften och bestyrkt dem med eder. De sade att de ville ingå förlikning. Då lade folkungarna ner sina vapen och gick till jarlen och biskopen över en å. Där lät jarlen ta dem till fånga och halshugga dem. Så berättar Erikskrönikan drygt 70 år efter händelsen, men denna källa är en ensam om dessa uppgifter.

Hela berättelsen är i många avseenden orimlig. Folkungarna skulle ha försummat inte mindre än fyra viktiga försiktighetsåtgärder: De skulle ha försummat att begära gisslan innan de gick över till jarlen. De skulle ha lagt ner sina vapen, fastän herremän ogärna skildes från sina svärd. De har gått över ån till jarlen och biskopen i stället för att begära, att man skulle mötas mitt emellan lägren. I stället för att föreslå förhandlingar mellan jarlen och biskopen å ena sidan och ett fåtal förhandlare å den andra har alla folkungarna gått över till jarlen och biskopen. Helt orimligt är att folkungarna skulle ha gått över till jarlen och biskopen, fastän dessa två först hade varit hos folkungarna och svurit eder inför dem. Det rimliga hade varit, att man då också hade förhandlat.

De flesta uppgifterna blir dock rimliga, om man förutsätter, att folkungarna hade besegrats och var tvungna att ge sig på nåd och onåd. Då var de fångar och kunde inte begära gisslan. Då måste de lägga ner sina vapen. Då måste de gå dit jarlen ville. Då måste de alla gå iväg. Om eder har svurits, har de i så fall svurits inför dem, som skonades. Enligt Håkon Håkonssons saga halshöggs ”herrarna”, alltså anförarna, och många andra män med dem och mest tyska män, ”men de flesta svenska män gav han (jarlen) frid.” För att dessa inte skulle gå i landsflykt och ge sig i lag med jarlens andra fiender, var det lämpligt att med dyra eder försäkra dem om fred och säkerhet. Många forskare har avvisat berättelsen om sveket som orimlig. Jag instämmer. Den rimliga förklaringen är att Erikskrönikans författare har missuppfattat berättelserna, som han fick höra.

Slaget stod inte vid Häradsvad i Västergötland

Kring århundradeskiftet 1700 eller i början av 1700-talet uppmärksammade den västgötske prästsonen Andreas Olavi Rhyzelius ortnamnet Häradsvad i Närunga socken i Västergötland. Namnet uttalades då av allmogen Härsvad. Rhyzelius tyckte att denna namnform liknade Hervadsbro. Dessutom fanns en bro vid

Härsvad. Han drog slutsatsen, att slaget hade stått vid Härsvad. Tyvärr gick han inte till de källor, som nämner slaget. De hade kunnat visa honom, att Härsvad inte kan komma i fråga. Dessutom är det möjligt, att han inte kände till att Härsvad ursprungligen och i jordeböckerna alltjämt hette Häradsvad. Det är vidare alltigenom osannolikt, att härar skulle ge sig in på dessa ridstigar långt från allfarvägarna, och att en bro skulle ha byggts vid denna obetydliga ridstig redan på medeltiden.

Slaget var viktigt, ty det gjorde slut på inbördesstriderna för lång tid framöver

År 1251 utkämpades slaget vid Herrevadsbro i Kolbäckes socken i Västmanland. Slaget innebar, att det för några årtionden framåt var slut på stormannauppror mot kungamakten. År 1229 hade upproriska stormän besekrat konungens män vid Olustra (nu Ostra) i Södermanland. Erik läspe hade gått i landsflykt, och Knut länge blev konung. Efter Knuts död hade Erik läspe åter blivit konung, men Knut länges son Holmger Knutsson fortsatte senare kampen. Det påvliga sändebudet fann ”detta rike i såväl världsligt som andligt avseende vara nära nog i sin helhet förvirrat och stört på ett både förundransvärt och beklagansvärt sätt. Ett synnerligen hårt krig utkämpades nämligen mellan konungen och vissa ädlingar, och härav inträffade många mandråp, många mordbränder och plundringar.” De upproriska besegrades emellertid vid Sparsätra (i Uppland) 1247. Holmger Knutsson infångades senare och avrättades. Hans bror Filip Knutsson levde dock, och han var en av tillskyndarna till den fejd, som ändades med slaget vid Herrevadsbro år 1251. Därmed var det slut med stormannauppror fram till 1275, då Birger jarls söner började strida inbördes. Drygt tjugo års inre fred var sällsynt under medeltiden. Först Birger jarl och sedan hans son konung Valdemar kunde under denna tid förstärka konungamakten. Slaget hade stor betydelse.

Hur drabbades Kolbäck av fältslaget?

I krigstid kunde en stråkväg genom bygden medföra både utplundring och förödelse. ”Bellum se ipsum alet” (Krig skall föda sig självt), skrev redan romaren Titus Livius. Härarna tog mat och foder i de bygder, som genomtågades. De såg först och främst till sina egna behov. Om ingenting blev över efter deras genomtåg, måste befolkningen svälta. Ibland räknades bygden som fiendeland. Då skulle befolkningen straffas med brand och avrättningar. Om härarna tågade genom sitt eget land, vänskapligt sinnade bygder eller bygder, som man ville vinna för sin sak, blev uppträdandet ett annat, förutsatt att härarna

inte led allvarlig brist. Alltför ofta medförde inbördeskrigen ”många mandröp, många mordbränder och plundringar”.

Hur Kolbäck drabbades av slaget är okänt. Mycket beror givetvis på, om slaget utkämpades så snart härarna hade fått stridskänning med varandra, eller om de båda härarna låg lägrade på var sin sida om ån en längre tid. I så fall kan bygden ha blivit utäten och utsugen. En allvarlig omständighet är, att slaget enligt Håkon Håkonssons saga utkämpades på hösten. Då var skörden bärgad och ladorna fyllda. Om härarna tog mat och foder, kunde det vara mycket svårt för befolkningen att klara sig över vintern. Nästa skörd låg kanske trekvarts år framåt i tiden.

3. Vadställena och bron

Vadställena över Kolbäckån

Namnet Herrevadsbro ger oss ställets historia i ett nötskal. Först fanns här ett vadställe, Herrevad. Sedan byggdes här en bro, nämligen Herrevadsbro. Ett vadställe och ett tänkbart vadställe är kända på orten ännu idag fastän de – bland annat på grund av års kanalisering – inte har använts på mycket länge. Mitt för gården Herrevad finns ett gammalt vadställe, som har förbättrats medelst stenläggning under vattnet. Ungefär ett hundratal meter nedströms finns ett liknande vadställe eller vadbart ställe, som kallas Jättebron. Denna bro räknas dock som en åsrest av grovsten. Ån har fört bort åsens sand och grus men lämnat kvar stenarna. Även detta ställe kan dock förr ha varit vadbart. Bron byggdes ungefär 800 meter uppströms i förhållande till vadstället vid Herrevads gård. Huruvida även åbotten vid bron har varit vadbar är osäkert, men förutsättningarna bör ha funnits även här. Önskvärt vore, att dessa tre ställen undersöktes noga på åbotten närmast stränderna. (Längre ut är ån kanaliserad och åfåran alltså avsevärt fördjupad.) Jag och NA Bergqvist överlade ingående i dessa frågor, och han var beredd att skjuta till pengar från kontot till Eva Bergqvists minne, men tyvärr blev ingenting gjort i detta ärende. Vi hade mycket nog att göra ändå. Olof Grau utpekar vadstället vid Herrevads gård som Herrevadet och hävdar, att ”desse emot hwarannan stridande Partier sägas där ha vadat över älven.” Läget mitt för Herrevads gård talar starkt för att detta vadställe är Herrevadet. (Se Gahrn, Slaget vid Herrevadsbro ... s. 19-23.)

Herrevadsbro – en av de fyra viktigaste broarna på huvudvägen genom Västmanland

Redan Västmannalagen från början av 1300-talet ger besked om att det fanns en bro i Kolbäck. I lagen står orden: ”Fyra broar äro i vårt land, som skola gäldas med fyrtio marker vardera. En bro är Uppbåga bro, den andra är Herrevads bro (haerwaz bro), den tredje är Västerås bro, den fjärde är Sagåbron.” (Västmannalagen, Byggningsbalken 23). Fyra åar som rinner ut i Mälaren, finns inom Västmanland: Arbogaån, Kolbäckån, Svartån och Sagån. Av ordningsföljden framgår att Herrevadsbro ledde över Kolbäckån som ligger mellan Arbogaån och Uppbåga bro och Svartån med Västerås bro. Detta påpekar Åke Holmbäck och Elias Wessén i sina förklaringar till lagen. Av ortnamnet framgår vidare, att bron fanns vid eller i närheten av en ort vid namn Hervad.

I lagen stadgas vidare: ”Är en fjärdedel av bron obyggd, skola de böta tio marker. Är halva bron obyggd, tjugo marker. Är hela bron obyggd, fyrtio marker. I dessa år skall tredjedelen av vattnet rinna fritt.” Av denna bestämmelse framgår, att det skulle vara en öppen farled i åfåran. Minst en tredjedel av vattnet skulle rinna fritt. Bron är alltså en bro i nutida bemärkelse och inte någon vägbank på åns botten eller strax under vattenytan.

Konungamakten krävde alltså, att västmanlänningarna skulle bygga och underhålla dessa fyra broar. Om de inte var byggda och i gott skick, måste västmanlänningarna böta till konungen. Broarna har givit många timmermän och andra hantverkare arbete. Västmannalagen visar, att bron fanns på plats i början av 1300-talet. Eftersom slaget 1251 kallas slaget vid Herrevadsbro, och namnet Herrevadsbro nämns i Håkon Håkonssons saga, Erikskrönikan och ett par annaler, måste bron ha funnits redan 1251. Håkon Håkonssons saga är skriven bara ett par årtionden efter slaget. Slutsatsen, att bron fanns redan 1251, är därför ofrånkomlig. I det glesbefolkade Sverige med otaliga bäckar, åar och sankmarker kunde man bygga broar enbart på de allra viktigaste ställena. Bron vid Herrevad visar mycket tydligt, att denna väg var mycket viktig för de vägfarande.

4. Brons och vägarnas betydelse för bygden

I Kolbäck mötte Södermanlandsvägen huvudvägen genom Västmanland

Herrevadsbro, en av de fyra viktigaste broarna i Västmanland, är ett bestämt och ovedersägligt tecken på att en mycket viktig väg gick fram igenom Kolbäck. Här gick huvudvägen på norra sidan av Mälaren. Men Kolbäck hade ytterligare en viktig väg. Här kommer också en viktig väg från Södermanland fram. För den som från Västmanland ville färdas landvägen till Södermanland, låg det nära till

hands att från Kolbäck följa Kyrkbyåsen söderut förbi Strömsholm till Kvicksund, där man kunde färja sig över till Södermanland. Ingen annanstans är Mälaren så smal som vid Kvicksund. Här var det lämpligt att ta sig över till Södermanland, så att man slapp göra en omväg över Köping och Arboga.

Utkämpades slaget just vid Herrevadsbro i Kolbäck på grund av vägarna?

Utkämpades slaget vid Herrevadsbro i Kolbäcks socken på grund av vägarna? Ja, vägförhållandena var en av anledningarna till att slaget utkämpades här. Nästan alla betydelsefulla slag till lands har utkämpats vid eller i närheten av större stråkvägar. Härar liksom mindre följen tar sig fram på vägar, och härar följer de större vägarna, som går genom betydelsefulla bygder, där möjligheterna att skaffa mat och foder är större än i skogsbygden. Vid de större vägarna är det också lättare att inkvartera krigsmännen.

Det är likaså mycket sannolikt att slaget utkämpades i Kolbäck på grund av Kolbäckån och Herrevadsbro. Ville man hejda en fiendes framryckning, gjorde man detta lämpligtvis vid en större flod eller å, som var svår att vada över. I Västmanland finns flera sådana större åar, där man med fördel kunde försöka sig på att stoppa en fientlig framryckning. (Utöver de fyra åar och broar, som uppräknas i Västmannalagen, har vi även Köpingsån, som rinner genom Köping och märkligt nog inte är omnämnd i lagen.) Dessutom kunde det vara fördelaktigt att anfälla en fientlig här, när den vadade över en å eller gick över en bro. Om man anföll innan fienden hade hunnit gå över, kunde fienden inte försvara sig med full styrka. De som hade kommit över, kämpade med ån eller bron i ryggen, vilket innebar, att de hade svårt att fly undan, om de blev besegrade. Bron var alltför trång, om en halv här ville fly över på en gång. Detsamma gällde alltför ofta de vadställen som fanns.

Kan även vägen från eller till Södermanland och Kvicksund ha haft betydelse? Det vet vi inte någonting om. Man kan dock inte låta bli att peka på de nära till hands liggande tolkningsmöjligheterna. Stiftsstäderna i det medeltida Sverige var: Uppsala, Strängnäs, Linköping, Växjö, Skara och Västerås. (Dessutom fanns Åbo i Finland.) När Birger jarl skulle uppåda biskopar till hjälp i striden, fanns biskoparna i Västerås, Uppsala och Strängnäs närmast Herrevadsbro. Hans högvördighet biskopen i Västerås hade dock laga förhinder. Tillsammans med bland andra biskopen i Skara ledsagade han – enligt uppgifter i Håkon Håkonssons saga – jarlens dotter Rikissa till hennes bröllop i Oslo. Onekligen låg det – även med tanke på de korta avstånden – nära till hands för jarlen att tillkalla hans högvördighet biskopen av Strängnäs.

Dessa överväganden blir ännu intressantare, om man betänker, att den genaste landvägen från Strängnäs och Södermanland går strax söder om Herrevadsbro. Ingen annanstans är Mälaren som sagt så smal som vid

Kvicksund. Endast ett allt annat än brett sund skiljer Västmanland och Södermanland åt. Den, som landvägen skulle färdas från Strängnäs till Västmanland, valde med fördel vägen över Kvicksund, där man snart kunde färja sig över. Kanske kom slaget att utkämpas vid Herrevadsbro delvis på grund av denna vägförbindelse. Man kan tänka sig att jarlen och biskopen från söder har ryckt fram över Kvicksund och fått känning med folkungarna vid Herrevadsbro. Man kan tänka sig att jarlen har lägrat sig vid Herrevadsbro för att invänta biskop Kol, som över Kvicksund ryckte fram norrut för att förena sina stridskrafter med jarlens. Man kan tänka sig att jarlen och biskopen hade stämt möte vid Herrevadsbro, eftersom båda skulle tåga därförbi med sina stridskrafter. Detta är endast möjliga tolkningar, men onekligen är det tankeväckande och bestickande, att platsen för slaget ligger omedelbart norr om den genaste landvägen från Strängnäs, biskop Kols stiftsstad. Onekligen låg det mycket nära till hands att tillkalla biskopen av Strängnäs till Herrevadsbro.

Vägfärande behövde mat och kunde våldgästa

Huvudvägen på norra sidan av Mälaren gick fram genom Kolbäck. Herrevadsbro var en del av denna väg. Detta innebar både faror och möjligheter. På en stor väg färdas många människor, och herremännen kom med stora väpnade följen. De behövde foder till sina hästar och mat till män och kvinnor. Faran för våldgästning fanns hela tiden. De väpnade följen kunde ta foder och mat utan att betala från bönder, som kanske inte ens hade velat sälja. Magnus Ladulås var medveten om hur det gick till. I Alsnö stadga står orden: ”I vårt rike har länge varit en osed, att alla de män (som) genom landet fara, de må aldrig vara så rika, vilja gästa fattiga mäns hus och hava all sin kost utan betalning, varvid de på en liten stund förtära, vad den fattige länge har arbetat för.” Konungen förbjöd all våldgästning och att taga häst utan ägarens lov. I varje by skulle tillsättas en rättare, som skulle mot betalning skaffa de resande vad de behövde. I vad mån bestämmelserna efterlevdes är okänt, men de tillkom alltså först 1279 (eller 1280). (Om våldgästning skriver JBLD Strömberg i sin bok ”De svenska resande kungarna - och maktens centrum”, Uppsala 2013, s. 30-31, 34-35.)

Vid tiden för slaget vid Herrevadsbro nästan trettio år dessförinnan fanns inte dessa bestämmelser och förbud mot våldgästning och så vitt vi vet inte några andra heller. Då kunde det tillgå litet hur som helst. Hyggligt och försiktigt folk betalade för sig, men andra gjorde som de ville och vågade, och så fortsatte det säkerligen, även om de vägfärande i fortsättningen måste vara försiktigare.

Man kunde sälja foder och mat åt de vägfärande

Orden i stadgan framhäver också de goda möjligheter som fanns. Man kunde sälja foder och mat åt de vägfarande. Man kunde mot ersättning utföra körslor för resenärerna. Långt innan gästgiverier och skjutsväsende inrättades har folk skaffat sig inkomster genom resenärerna. Många av dem, som färdades vägen fram, återkom med jämna mellanrum. De var kända i bygden och kunde därför inte uppträda hur som helst, bara av den anledningen. Bar de sig illa åt, kunde det straffa sig vid nästa genomresa. Resenärerna var av många slag, och deras framfart kunde vara både våldsam och alltigenom fredlig och vänlig. Klart är att bygdens folk måste vara både uppmärksamma och vaksamma. Man visste inte vad för slags gäster som kunde dyka upp.

Bygdens folk hade möjlighet att överfalla vägfarande

Många vägfarande innebar även andra möjligheter. Om de vägfarande kunde våldgästa, kunde å andra sidan bygdens folk överfalla vägfarande och plundra dem. Öde och obebyggda områden var mycket lämpliga för överfall och plundring. Svinskogen mellan Kolbäck och Munktorp var ett lämpligt område för sådana övningar.

Föga finns berättat om hämnd för våldgästning och röverier. I sägnerna om Sankt Henrik, nedtecknade 1674, berättas emellertid, att den helige biskopen på sin resa kom till bonden Lallis gård. Biskopen begärde mat och dryck till sig och sina tjänare mot betalning, men Lallis hustru nekade till denna begäran. Biskopen befalldes då sina tjänare att med våld ta vad de behövde och riktigt betala för sig. Så skedde. När Lalli kom hem, fick han veta vad som hänt. Med sina drängar jagade han efter biskopen och dräpte honom åtta mil därifrån. (Scriptores rerum svecicarum II:1, Uppsala 1828, s. 336-337.) Berättelserna är upptecknade så sent, att de inte kan användas som källa till biskopens levnadsteckning. Man kan dock ta skildringen som en exempelberättelse, som visar hur det kunde gå till.

I medeltida källor finns åtskilliga uppgifter om rövare. (Se Lars Gahrn, Bland svear och götar, 1989, s. 65-66 och 75.) Då som nu var rån och överfall en inte ovanlig verksamhet.

Ungdomar lockades att ta tjänst hos herremän

Många vägfarande innebar, att bygdens folk snabbare nåddes av nyheter och hade tillgång till fler nyheter än folk i andra bygder. Man träffade många människor och påverkades av stora världen. För pojkar och ynglingar var det säkerligen en stor upplevelse att se väpnade ryttare med rustningar, väl

tillverkade vapen och färggranna dräkter. Bönderna och deras hustrur gick klädda i grå, ofärgad vadmal, men här kom herremän och deras svenner i rött, blått, vitt och andra bjärta färger. För många pojkar måste det ha tett sig lockande att bli tjänare åt en herreman. Då kunde de få egen ridhäst, rustning och vapen samt färgglada och välsydda kläder med herremannens vapen på. För många flickor kunde det te sig lockande att bli tjänarinna åt en högt uppsatt fru. Då kunde de få välsydda och vackra kläder, lära sig höviska seder och lära sig finare matlagingskonst.

En trähäst som leksak

Vi kan lätt föreställa oss att ungdomar då som nu ville bli herremän eller herremäns tjänare, men en leksak ger oss klara belegg för den saken. Barn lekte då som nu, men leksakerna tillverkades av trä och är nästan i alla fall borta. Vid en utgrävning i Uppsala fann arkeologerna dock en liten barkhäst från tidigt 1100-tal. Den har en tydligt markerad sadel på ryggen, och sadeln är hög både fram och bak. Det är alltså en ridsadel. Den som red var en högt uppsatt person. Vederbörande tillhörde storböndernas krets eller herremännens. Det barn som lekte med denna häst, har alltså drömt om en plats bland de stora och höga. (Fyndet avbildas och beskrivs i: Lars Gahrn, Dalahästar, 2002, s. 9-10 och 27.)

5. Slaget vid Herrevadsbro levde vidare i bygdens sägner

I bygden berättade man om slaget och avrättningarna

Ett slag var en viktig, skrämmande och ofta förhärjande händelse i bygdens liv. Slaget vid Herrevadsbro blev mycket omtalat i bygden. På 1600-talet meddelar Johannes Messenius och minnestavlan i Kolbäcks kyrka sägenuppgifter från Kolbäck. På 1700-talet gör Olof Grau detsamma (Gahrn, Slaget vid Herrevadsbro ... s. 60-62 och Gahrn, Biskop Kol ... s. 64-67). Minnestavlan är äldst och viktigast. De uppgifter, som av allt att döma härrör från bygdesägner, är följande: Ett slag stod vid Herrevadsbro mellan Birgil Jerill, konung i Sverige, och folkungarna, som var riksens herrar. Biskop Kåll lagade så, att de blev avlivade på östra sidan om älven. Biskop Kåll tog rovet och lät bygga Kolbäcks kyrka. Av honom har detta tempel fått sitt namn, nämligen av Kåll och bäck. Sägner har bevarat jarlens och biskopens namn, dock förvanskade av språkutvecklingen. Man har vetat, att ett slag utkämpades. Felaktigt har man dock trott att Kolbäck har fått namn efter biskopen. Uppgiften, att han skulle ha byggt kyrkan, är felaktig och kan härröra från den felaktiga namnförklaringen

eller från ett skänkande av krigsbyte till kyrkan. Jarlen och inte biskopen lagade så att folkungarna blev avrättade. Möjligen kan biskopen ha varit med på detta beslut, men mer än så har det inte varit. Biskopens betydelse har alltså i Kolbäcks sägner blivit överdriven. Liksom i de historiska källorna har avrättningarna fängslat uppmärksamheter. Enligt Grau har man rentav utpekat ”en ättebacke”, där de stupade låg begravda.

Det är inte märkligt att sägner har kunnat leva vidare i Kolbäck in på 1600-talet. Ett slag var ju en våldsam och uppmärksammande händelse. Vi finner också, att de andra medeltida slagen inte långt härifrån har levt vidare i sägner in på 1600-talet.

År 1210 utkämpades slaget på Gestilren. Detta ortnamn är – har det visat sig – en äldre namnform för Gästre i Frösthults socken i Uppland. Här kvarlevde muntliga uppgifter om konung Sverker, som stupade i slaget. Här fanns även en backe vid namn ”Swärkils backan”. Johannes Bureus skrev ned ett och annat – dock inte någon uttrycklig uppgift om själva slaget, men fler uppgifter om bygden fanns utförligt återgivna i en krönika, som år 1682 sedan någon tid tillbaka var pantsatt för en halv tunna strömming.

År 1247 utkämpades slaget vid Sparrsätra. Härom berättades ännu 1672, att fordom hade två adelsmän fäktat på Åhrby Giärdet. Den ene hade varit av folkungarna och den andre av Sparrarna med ett sjöblad under Sparre-vapnet. Folkungen hade blivit dräpt, och den andre hade sig till plikt låtit bygga ett valv vid kyrkan. Då kallades kyrkan Åhrby, men sedan fick hon heta Sparrsätra.

På Gata skog besegrade konung Albrekts män år 1365 konungarna Magnus Eriksson och Håkan Magnusson. År 1672 berättades, att ännu finnes en liten skogsrännil över Allmänne vägen, varöver en liten bro är lagd. Den heter Gåthebroo, varest berättas ha varit fältslaktning emellan de svenske och danske, men uti vad konungars tider, det skett är, vet ingen. Där sammastädes är funna pilar i jorden av deras stridstyg. Alltså kvarlever ofta förvirrade minnen av gamla strider.

Folket i bygden berättade om jättar och om jordfynd från slagfältet.

Förr fanns inte några historieböcker för folket, men inte desto mindre fanns hos folket ett äkta historiskt intresse. Detta levde av sägner och av fornminnen, som man försökte tolka så gott man kunde.

Under 1600-talet genomfördes ”rannsakingar efter antikviteter”. Dessa ger en inblick i vad som berättades om fornminnena. Västmanland har många mycket imponerande fornborgar, och dessa omnämns i en redogörelse från Munktorps kontrakt (alltså socknarna Munktorp, Kolbäck, Rytterne, Säby, Svedvi, Berg, Lillhärad, Ramnäs och Sura). Den skrevs 1667 och handlar till stor del om fornborgarna: ”Ingen relation vet någon som nu lever att göra på vad

tid dessa skantser och borger äre av vanryckt eller annat hinder omkullfallne, vilke likavisst (som en av åskådandet väl kan pröva) äro med stort besvär och omkostnat uppbyggde.” Man visste ingenting om dem, men ändå trodde man sig veta något.

I Munktorps församling finns ”4 jätteborgar”. I Kolbäcks socken och Värpeby finns likaså en jätteborg. I Rytterne finns ”en jättegrav”, och i Lilla Rytterne fanns ett högt ”jätteberg”. I Lillhärad finns på ett högt berg ”en jätteskants”. Här som på andra ställen trodde man, att stora fornminnen hade byggts av jättar. Fornborgar och gravar hade byggts av jättar, och jättarna hade – här som på andra ställen – bott i höga berg. Det nedre vadstället över Kolbäcksån kallades ”Jättebron”. Man har uppenbarligen berättat mycket om jättar i socknarna inom detta kontrakt.

Vad gäller Kolbäck nämner man minnestavlan om slaget och dessutom fynd, som har varit omtalade: ”och äre igen fundne på östersidan om älven pilar; item (likaså) en spess (spets) och en sten av ravband (radband).” (Rannsakingar efter antikviteter band I:1, Sthlm 1960, s. 110-112). Man har alltså berättat mycket om slaget i bygden, och jordfynd har satts i samband med slaget. Fynd som dessa är typiska slagfältsfynd. Ibland tolkade man fel. Värpeby rör inte vare sig en jätteborg eller en människoborg. Detta är ett gravröse, men det har en fördjupning i mitten, så att det liknar fornborg.

6. Näringar och försörjning i Kolbäck

Boskapsskötsel på strandängar och låglänta marker

Vad levde människorna i Kolbäck av? Givetvis levde de av jordbruk, men jordbruket hade inte samma inriktning som i våra dagar. Södra Västmanland utmärks liksom Uppland av stora slättbygder och ganska låglänta marker. På medeltiden och långt senare var stora områden vattensjuka och mindre lämpliga för odling. Däremot frodades gräset på strandängar och vattenrika marker. Dessa områden var på många sätt lämpliga för betande boskap. Hos germanerna i allmänhet var boskapen talrik och boskapsskötseln viktig. Romaren Tacitus skriver år 98 efter Kristus: Germanien ”är rikt på boskap, men denna är vanligen småvuxen. Inte ens nötboskapen har sitt naturliga, ståtliga utseende eller stolta horn i pannan. Det är i antalet djur som folket har sin glädje, och djuren är deras enda och älskade egendom.” (Germania, kapitel 5 i Alf Önnersfors översättning.) Detta bör i än högre grad ha gällt de gamla svearna i Västmanland och Uppland. På 500-talet berättar biskop Jordanes, att svearna (Suehans) ”liksom thyringarna använder sig av utmärkta hästar” (Getica kapitel 21). Stora boskapshjordar har vallats på de sidlänta fälten, däribland ”utmärkta hästar”.

Tunga och farliga kvinnouppgifter

De historiska källorna speglar i första hand männen och deras verksamhet, men kvinnorna fanns där hela tiden och hade stor betydelse. Deras verksamhet hörde dock vardagen till och avvek sällan från vad som var vanligt. Därför speglas den ytterst sällan i krönikorna och inte ofta i andra källor heller. Kvinnorna ansvarade för matlagning och skulle se till, att det kom mat på bordet. Ansvaret vilade tungt på kvinnorna, och ordspråket säger: ”Tom källare gör galen kvinna”. Man kunde ha svårt att skaffa matvaror i tillräcklig mängd på grund av missväxt, våldgästning och härars proviantering. Särskilt vintern kunde vara svår att klara. Få matvaror stod sig längre tider. Man måste därför klara sig med ensidig kost, bröd bakat på mjöl, gröt, kokad på mjöl, hårt saltat kött eller hårt saltad fisk. Även rökt kött var vanligt. Köken eller stekhusen var mörka och rökiga. Fönster fattades nämligen, och röken gick ofta ut genom ett hål i taket. Ordentliga spisar och skorstenar tillhör ett senare tidsskede. Detta innebar, att kvinnorna måste anstränga ögonen även soliga sommardagar, där de gick i halvdunklet inomhus. Samtidigt fick de i sig mycket rök, och detta var frestade på lungorna.

Livet på medeltiden var farofylligare än livet i våra dagar, och medelåldern var kort. Det farligaste man kunde ägna sig åt var barnafödande. Detta framgår om inte av annat så av alla de knep, som anlätades för att uppnå en lätt förlossning. Gammalt skrock speglades i otaliga tillvägagångssätt. Givetvis anropades många olika helgon. Barnafödandets vedermödor är en av anledningarna till att många kvinnor ville bli nunnor. Matlagning var en viktig syssla, men kvinnorna skötte många andra gårdssysslor också. Av ålder har det varit så, att mannens ansvarade för hästen eller hästarna, medan kvinnan hade det huvudsakliga ansvaret för kon eller korna, fåren och getterna.

Barn användes som vallpojkar och vallflickor

Hur hade barnen det under medeltiden? Utmärkande för det gamla bondesamhället var att arbetskraft behövdes och även användes. Barnen behövdes som vallflickor och vallpojkar, och behovet av vallhjon var ännu större förr, då boskapsskötseln var viktigare. Åkermarken omgavs av gårdsgårdar. Utanför gårdsgården strövade boskapen fritt, men den behövde passning. Gäss, grisar och får kunde anfallas av rävar, och vargar kunde gå på även större djur som kor och hästar. Vallhjonen måste vara beredda att försvara hjorden och tillkalla hjälp. Hela tiden kunde man befara, att djur gick ned sig i sankmarker. I så fall måste vallhjonen tillkalla hjälp, så att folk kunde dra upp kreaturen innan

de hann sjunka ned alltför djupt. Många barn har varit vallhjon, men ibland kunde även åldringar, som inte orkade med tungt kroppsarbete, valla djuren.

Många vattendrag för fiske

Förutsättningarna för jordbruk och boskapsskötsel var goda i Kolbäck, men även möjligheterna för fiske var bättre här än på de flesta andra ställen. Genom socknen rinner Kolbäcksån, som bör ha varit mycket fiskrikare innan ån kanalisades och hinder för fisken tillkom. Söderut låg Mälaren med grunda och vassrika stränder, ypperliga lekplatser för fiskarna. Detsamma gäller den stora sjön Freden åt sydost. Sjön Freden har rentav fått sitt namn av att den var lugn. Den bör också ha lagt sig tidigt på vintern och var alltså en utmärkt sjö för isfiske.

Förutsättningar för jakt

Hur viktig jakten kan ha varit är svårt att säga. Dock bör påpekas, att Kolbäcks socken sträcker sig från Mälaren i söder och upp till Hallsta i norr.

Socken omfattade både åkermark och skog. Jaktmarker fanns alltså i norr (och även på andra ställen). Viss jakt är att beteckna som skyddsjakt. Man jagade vargar för att minska hotet mot kreaturen. Dessutom sågs jakten som en krigisk övning. Man lärde sig att vara snabb, att hantera vapen, att vänja sig vid faror och att se blod.

De tre skylttexterna ska handla om:

1. Medeltiden, 1200-talet. Hur såg det ut i världen, Sverige, Mälardalen, Kolbäcksbygden? Varför var det här en viktig plats?

2. Slaget vid Herrevad. Riksbildandet, Birger Jarl och makten. Betydelsen för framtiden, vår egen tid.

3. Människorna på 1200-talet. Vilka bodde i de här trakterna, vad sysslade de med. Hur påverkades de av oroligheterna och hur försörjdes krigen vid den här tiden?